

УДК 124.4:27-18

*Кислий А.О.**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*

ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІДЕАЛУ В СУЧАСНІЙ ХРИСТІЯНСЬКІЙ ДУМЦІ

У статті аналізується проблема розуміння людини у сучасній християнській думці. З'ясовано, що в царині осмислення соціального ідеалу характерний широкий раціональний дискурс традиційних та нових поглядів у поєднанні з теоретичним та практичним досвідом життєдіяльності людини. Доведено, що універсальність сучасних християнських суджень дозволяє змістовно та адекватно вирішувати вічну істину про відносини Бога і людини як засобу особистого та соціального цілепокладання.

Ключові слова: *людина, ідеал, суспільний ідеал, любов, свобода, сучасна християнська думка.*

Кислый А.О. Человек в контексте осмысления социального идеала в современной христианской мысли. В статье анализируется проблема понимания человека в современной христианской мысли. Установлено, что в области осмысления социального идеала характерен широкий рациональный дискурс традиционных и новых взглядов в сочетании с теоретическим и практическим опытом жизнедеятельности человека. Доказано, что универсальность современных христианских суждений позволяет содержательно и адекватно решать вечную истину об отношениях Бога и человека как средства личного и социального целеполагания.

Ключевые слова: *человек, идеал, общественный идеал, любовь, свобода, современная христианская мысль.*

Kyslyy A. Human in the context of understanding the social ideal in modern Christian thought. The article analyzes the problem of understanding human in modern Christian thought. It was found out that in the field of understanding the social ideal is characterized by a wide rational discourse of traditional and new views in combination with theoretical and practical experience of human life. It is proved that the universality of modern Christian judgments allows us to meaningfully and adequately address the eternal truth about the relationship between God and human as a means of personal and social goal-setting.

Key words: *human, ideal, social ideal, love, freedom, modern Christian thought.*

Актуальність теми дослідження. При розгляді проблеми соціального ідеалу все більш нагальними стають питання знаходження людиною її власного місця, самовизначення та самореалізації в сучасному світі. Соціальне буття є виявленням тих якостей, властивостей, цінностей, що притаманні виключно людям. Наука, філософія, теологія, етика, соціологія, переглядаючи соціальний порядок, зрештою поставили антропологію та аксіологію в центр кожного дослідження як джерела та норми істини та ідеалу. Хоча у ХХ столітті були досягнуті значні успіхи у розумінні людської

особистості, сучасний плюралізм поглядів на людину, коли поруч існують розгульний індивідуалізм та колективна ідентичність, як правило, не працює на користь визначення нових контекстів соціального ідеалу. Вони звертають увагу теоретиків до найскладнішої та найважливішої справи усього людства – пошуку його надійної ціннісної основи. Використовуючи людський досвід як критерій для визначення соціальної реальності, сучасні мислителі підкреслюють важливість християнської антропології, адже вона не починається з людини як соціальної, індивідуальної чи теологічної конструкції, а привносить в систему роздумів трансцендентне, ідеальне, Бога. Враховуючи те, що саме на основі релігії формується світогляд багатьох людей, а релігійні базисні погляди, настанови, норми і правила значною мірою визначають розвиток соціуму, представники всіх християнських конфесій вважають доречним розгляд історичних дискусій про людську природу, окреслення сучасних викликів для християнської антропології та аксіології і насамкінець вироблення конструктивних пропозицій щодо більш глибокого розуміння людини і суспільства.

Ідея людини – це один з рушійних мотивів і регулятивних принципів, що завжди глибоко позначався як на свідомості окремої людини, так і на характері діяльності соціальних інститутів. При цьому, нинішня секуляризована культура, поставивши під сумнів будь-які універсальні антропологічні ідеї й наповнивши їх суб'єктивними уявленнями про самих себе, ще більше зацікавила християнських мислителів віднайти онтологічні та антропологічні передумови соціального ідеалу.

Мета і завдання статі. Метою статті є дослідження актуальної проблеми розуміння людини в контексті осмислення соціального ідеалу на основі аналізу сучасної християнської думки як концепту філософсько-богословського дискурсу.

Стан розробки проблеми. Підтвердженням повернення християнських мислителів до розгляду актуальних питань людини і суспільного ідеалу є роботи останніх років, що підкреслюють наявність досить значної аудиторії зацікавлених у їх вирішенні. Обговорювана тематика, охоплюючи спектр актуальної антропологічної проблематики крізь призму її структурних і методологічних підстав, викликає не лише гостру дискусію, але й бажання зрозуміти роль трансцендентних цінностей у сучасному особистісному і суспільному житті. Вони відображають настрої не лише скептиків, але й багатьох оптимістів сучасності, які констатують про недосяжність евангельських ідеалів як таких, але заперечують безглуздість тверджень про їх неприйнятність для людини. Саме аналіз людини, на думку провідних сучасних християнських мислителів, свідчить про необхідність та важливість ідеалів, ціннісних, духовно-морально орієнтирів як цілепокладаючих чинників людської життєдіяльності.

Християнська думка, починаючи з апостольських часів і до сьогодні, накопичила значний масив праць про природу, сутність і розвиток людини. Вона включає в себе всю сукупність досвіду Вселенської Церкви, який бере початок від Христа, зберігається в Церкві протягом століть і включає в себе Святе Письмо, християнське вчення, богослужіння, таїнства і обряди, Символи і правила віри, діяння Вселенських Соборів, писання Отців Церкви, життя святих, і, нарешті, особистий духовний досвід кожного віруючого з моменту виникнення істинного богошанування аж до теперішнього часу. Нині існує велика кількість фахових праць, головне завдання яких полягає у встановленні відповідного концептуального християнського погляду на

проблеми розуміння людини у християнстві відповідно до сучасних соціокультурних, економічних і політичних умов. Хоча всі основні християнські конфесії сьогодні займаються тлумаченням сутності та буття людини, у цій царині важко виявити межу між богослов'ям, релігійною філософією, філософськими вченнями і науковими знаннями, для яких характерний глибокий раціональний дискурс традиційних та новітніх поглядів.

Виклад основного змісту дослідження. Ще з середини XIX століття шляхи філософії, психології, етики і теології, які довгий час розходились, напружено шукаючи предмет власних зацікавлень, все більше і більше сходяться навколо особистості. Такий цілісний спільний орієнтир бачиться динамічним та прогресивним. Його підґрунтям є повна гармонізація тілесного та духовного, матеріального та ідеального, зовнішнього і внутрішнього. Але справжня особистість не може рости та активно формуватися у недосконалому середовищі. Для самовираження та реалізації людині бракує матеріалу, з якого вона, створюючи світ, прагне зробити себе. Істинними основами може бути лише єдність цінностей, всередині якої кожен предмет і інтерес займає своє місце з посиланням на вищу цінність.

Багато християнських мислителів XX століття, усвідомлюючи непорушність церковних догматів і будучи глибоко в них переконаним, з богословською сміливістю і чесністю щиро допускали необхідність переосмислення, переоцінку змісту соціального вчення, що є абсолютно необхідним в нових життєвих умовах. При цьому вважали неприпустимим поверхове пристосування богословської думки до нової соціокультурної реальності. Для вивчення безперервності історичного досвіду християнства Г. Флоровський запропонував метод «сучасного прочитання Святих Отців». Він полягає у поверненні не до абстрактної богословської традиції, до набору догм і принципів, а їх повноцінного використання у церковному, суспільному та особистому житті. При цьому він не вимагає адаптації богословських текстів до сучасності або їх сучасну інтерпретацію [7, с. 379, 381]. Г. Флоровський визнає два аспекти відродження людини: природне і вольове. Жодна людина, по своїй природі не може ухилитися від Волі Божої. Людина усвідомлює себе як особистість саме в тому, що сприймає і відчуває себе в світі завдань. Однак цілісність особистості людини пов'язана «вільним цілепокладанням». Ця властивість не дозволяє зцілити людину за примусом, але дозволяє їй зробити особистий і вільний акт вибору злуки з Христом.

Нова соціокультурна ситуація, що склалася наприкінці XX – початку XXI ст., не тільки не відмовилась від пошуку соціального ідеалу, а й актуалізувала проблему християнського розуміння його суб'єкт-об'єктивної природи. «Сучасна християнська думка не може ізолювати себе від усього творчого руху світової думки, а черпати в ньому мову і засоби для своїх цілей – і тим просвіщати цей рух, знаходячи в ньому потенції, співзвучні Доброї Новини, і сприяти їм» [8]. Після «антропологічного перевороту» теології кінця XIX – початку XX століть, наявність якого визнається більшістю дослідників, людиноорієнтована філософська думка розвивалася за кількома магістральним напрямкам. Сьогодні, як і на рубежі минулих століть, йдеться про ті ж проблеми, з якими стикається людство: криза системи цінностей, руйнування духовно-душевного світу людини, культ техногенного насильства, криза власне християнської ідеї. Прискорення технічного прогресу і моральної деградації людини знаходяться в тому

ж хронотопі, тільки часові інтервали помітно вкоротили простір. Проблема сучасного соціального та антропологічного осмислення сутності християнства зазнає вельми суперечливих трансформацій. З одного боку, християнська ідея не перестає бути єдиним духовним осереддям, навколо якого ведуться пошуки сенсу існування людини. З іншого боку, очевидним є те, що людство так і не виробило більш цінніших орієнтирів, ніж християнські. Іншими словами, сутність сучасних християнських антропологічних горизонтів полягає в апріорно визначеному християнському моральному вченні як моделі категоричного імперативу [6].

Нинішнє богослов'я критично осмислює ідею гуманізму, яка занизила не лише цінність людини, а чинить послідовну руйнівну дію як на людину, так і на природний світ. Значні успіхи біологічних наук та медицини істотно змінили ситуацію, адже актуалізували питання радикального і небезпечно активного цілеспрямованого вторгнення в життя сучасної людини. Беручи до уваги тенденційність такого процесу, однією із найбільших небезпек сучасності для людини і суспільства є порушення права на життя не стільки для вже сформованих особистостей, скільки для ще ненароджених і, мабуть, для майбутнього покоління.

Ключові позиції християнського розуміння людини закладені в Біблії, перш за все в Новому Завіті. Однак систематичного вираження вони досягли в патристиці лише в епоху Соборів, починаючи з IV ст. Попри антропологічність самої суті християнства як одкровення про людину, богословське вчення про людину, ніколи не було в авангарді християнських роздумів і заповнювало лише другорядні розділи досліджень. Під богослов'ям закодовані, перш за все, онтологічні аспекти антропології, розкривається буттєва форма людини. Відповідно питання людської особи в структурі богослов'я розподіляється між тринітарним і христологічним. Перша стверджує християнську концепцію особистого буття як спілкування, буття Святої Трійці, єдиносущного Бога в трьох Особах (іпостасях); другий установлює відношення і зв'язок людини з цим буттям. Цінність Божого одкровення полягає в тому, що Він відкривався людині і на людину були спрямовані всі Його дії. Саме з людиною, з людським родом був укладений заповіт, або союз, повний уваги і любові до людини. Християнство явило вічну істину про Бога і людину – у Христі, тобто Боголюдина стала мірилом всіх і за все [1]. Розвиток людини не можливий без її вільної згоди, адже Бог діє там, де людина залишає місце для Нього. Від особистого вибору кожної людини залежить, чи буде діючий Хрест Христовий. В Особі Христа люди бачать не просто лише мудрого вчителя життя, але цілісний ідеал найвищої досконалості – ідеал живий і животворящий, що може впливати на людські душі, що дозволяє їм перероджуватися. Цей ідеал живить людей, адже саме в ньому і полягає велика перемога над світом, а проповідь високого морального вчення оновлювала людей завдяки глибокій живій вірі їх у великий сенс людського життя і велика надія на можливість здійснення цього сенсу [4].

Християнська антропологія виділяє і розділяє такі види досконалості людини: «спрямованість до Бога», єдино доступне людині в межах її життя, і «з'єднання з Богом», досягне лише в есхатологічному горизонті. Обидва ці концепти детально розроблені в містиці і практиці ісихазма як подвижництва, що стосується фундаментальних підстав людського існування, визначає координати та горизонти людського існування. Його повнота полягає у самовіддачі, досконалій жертві як фундаментальній реальності нового

життя у Христі. Шлях самовизначення християнина приречено-жертвний, далекий, найчастіше, від вишуканості і достатку. Це шлях звільнення від пристрастей, кінцевий процес його конкретно-життєвого втілення [8].

Розробки християнськими мислителями ідеї людини протягом багатьох віків в різних формах це один із дієвих мотиваторів і регулятивних принципів в житті різних традицій, соціумів, культур тощо. Вона завжди глибоко відображалась і на свідомості окремої людини, і на характері соціальних спільнот, і на їх життєдіяльності. Для багатьох сучасників ідея визначення сутності людини не тільки далека, але навіть підозріла і просто неможлива. Адже всі вони орієнтують на телеологічне трактування поняття ідеалу людини як такої досконалості, що розуміється в сенсі повної відповідності або повного здійснення певної мети, повної завершеності, втілення конкретного задуму. Тобто досягнення ідеалу потрібно розглядати як реалізацію закладеної в людині подібності до божественного: уподібнення Богу. Звертаючись до Новозавітних текстів, можна знайти вкрай важливі слова Христа, що в усі епохи були визначальними для віруючих, і, разом з тим, предметом роздумів для богословів і філософів. Мова Євангелія про досконалість відкривається зверненням. У Нагірній Проповіді Ісус проголошує до людей: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний» (Мт. 5,48); і вдруге у Юдеї Христос каже багатому юнакові: «Хочеш бути досконалим, піди, продай маєток свій і роздай бідним, і будеш мати скарб на небесах; і приходи і йди за Мною» (Мф. 19,21). Але, на думку С. Хоружого, в Посланнях досконалість і досконала людина не ставляться в ряд центральних понять християнської антропології. Вони не входять до переліку головних термінів і категорій, якими апостоли передають суть Доброї Звістки. Формулою цього специфічного елементу християнської Звістки є «нова людина». Її вимога – радикальне оновлення людини, розрив з минулим, «старою» людиною і всім «старим» життям. Лейтмотивом християнського світовідчуття є «новий світ», «нова людина», «нове життя», «нове небо і нова земля». Проте ці моменти новизни і розриву занадто мало і слабо були представлені в семантиці «досконалості» і «досконалої людини» Нового Завіту. У новозавітному дискурсі, скоріш за все, їм приділяється увага для розстановки акцентів, за допомогою яких затверджуються нові, автентично християнські позиції в онтології і антропології [8].

Грандіозний розвиток людини поступово привів до її панування над всім земним світом, але не дав навіть частинки того щастя, в змісті якого дійсність збіглася б з мрією людини про втрачений рай. Для його досягнення вже протягом багатомісячної історії вона витратила безмірну кількість енергії, втім розрив між дійсністю життя і благим бажаним не тільки не зменшився, а з кожним кроком у його розвитку виявляється завжди позаду і не в якому-небудь далекому минулому, а навіть зовсім недалеко на відстані витягнутої руки, на відстані попередніх поколінь. Зміст людського життя насправді ніколи не відповідав тим земним принципам, в ім'я яких цей зміст блага життя створюється людьми і це постійно змушувало людей звертатися до пошуку його нових надійних основ [4]. Найглибша постановка і вище рішення питання про сенс життя розкрилися тільки з появою християнства у вченні новозавітного одкровення і в сфері християнської філософії.

Питання про людину для багатьох є лише теоретичним, філософсько-богословським і далеким від повсякденних потреб сучасного життя, проте реальність

підтверджує зовсім інше. Безперервно зростаючі проблеми психології й педагогіки, моральності й духовності, політики та економіки врешті-решт сходяться до такого фокусу, з якого формуються згодом повноцінні світоглядні системи соціальних ідеалів. Потенціал християнських методологічних установок у розгляді людини є досить суперечливий. З одного боку, людина визнає свою вторинність, тобто залежність від Бога, що є межею досконалості. І разом з тим, Бог є еталоном моральних істин і чеснот та відкриває нові глибини в осягненні сутності людини, зміщуючи пріоритети від емпіричної повсякденності в напрямі духовності. Людина – не Бог. І як би достойно і послідовно вона не йшла боговизначеним шляхом, їй не в силах подолати свою просторово-часову обмеженість. Проте цей тернистий шлях перетворення людини – це єдиний шлях становлення справжньої духовності, нескінченний рух від людської недосконалості до Божественного ідеалу.

Основоположним в процесі ідентифікації людської особистості є духовність, що орієнтує на універсальні абсолютні цінності, на основі яких формується стратегія життя людини. Духовність як потенційна можливість самовдосконалення набуває сили через моральні і світоглядні принципи й ідеали, через переживання Божої благодаті в церковному житті. Освоєння духовних цінностей відбувається як творче спілкування та життя в Церковній спільноті. В результаті цього християнські цінності набувають характеру особистих через усвідомлення вдячності дару свого життя та готовності до самопожертви. Відносини людини з Богом як дарування та вдячності можливі лише у євхаристії, тому що Бог приходить до воцерковленої людини, яка у смиренні очікує прищестя Бога у церковній спільноті, що є містичним тілом Бога. Церковна єдність забезпечується багатьма іншими та залежністю людини від них в умовах спілкування як істинного способу існування, що розуміється як щирий взаємозв'язок з Богом та багатьма іншими особливими людьми. До такого спілкування належать ті, хто вільно у досвіді смирення приймають страждання розіп'ятого Христа, долаючи особисту гріховність. Пізнання і єднання з Богом здійснимо лише під час літургії. Намагання побудувати досконале суспільство та розкрити красу цього світу можуть реалізуватися лише завдяки євхаристичному етосу, який є місцем вільного спілкування Бога і людини [9].

Людське існування отримує свою онтологічну сутність із факту божественної любові. Створення людини – це акт Божої любові, яка надає буттю реальності. Любов конститує буття як екзистенційну подію. Тварна природа людини, її природна індивідуальність недосконалі і смертні. У цю природу Бог вклав Свій «образ», «вдихнув життя», надав можливість «істинного буття», «життя вічного» – поза природними простором, часом і необхідністю. Неповторна людська особистість реалізується і виявляється в «екзистенційному акті спілкування та взаємного зв'язку з Богом та іншими людьми, у свободі любові» [9, с.13-14].

Долучаючись до загальної любові, людина розуміє істину і виконує вкладену в неї Богом мету свого життя, насолоджується благополуччям інших і самовіддано живе для їх користі. Справжня любов підпорядкована добробуту інших і виявляється в людини, що вмє стати вище власних уподобань та бажань як прагнення людини до вічності, до Абсолюту, що дарує своєму творінню свободу і справжню творчу силу. Таким чином, любов є єдиним онтологічним станом свободи. Тож все більше стає зрозумілою суспільна позиція Церкви привести людину до усвідомлення того, що вона є істотою не

лише земного, а й трансцендентного світу, який не визначається законами природи [2, с. 278].

Сучасна християнська думка не може у своїй інтерпретації людини обмежитися виключно апологією взаємин любові, взаємного дарування та жертвності. Вона змушена розширити спектр розгляду проблеми людини у світі, що визначається економічними, політичними та іншими суспільними чинниками. Жорстокість проти гідності, прав, свобод актуалізує для християн нові моральні випробування, поглинання світу природними неконтрольованими стихіями, виявляє залежність людини від предметного матеріального, нижчого, ніж вона сама. Основним вектором розвитку світу стало наростання наближення до руйнування та природньої смерті, причиною якої є хвороби людини. Християнство пояснює причини такого стану розірваності людини як пошкодження образу Божого в людині, як первородний гріх, що тасмничий за своєю природою і транслюється не просто окремими індивідами, а всім людським родом у всьому світі [3, с. 37-38]. Тому людський ідеал, який постав в образі першого Адама, а потім Ісуса Христа, але був втрачений, потребує відновлення.

Виникнення та формування цілісності людської особистої ідентичності – це складний та суперечливий процес. Він не може відбутися автоматично, адже не позбавлений певних труднощів, викликаних життєдіяльністю у нинішньому швидкоплинному світі. Тому принципово важливим у цьому є усвідомлене, цілеспрямоване регулювання особистістю ходу і спрямованості процесу самоідентифікації. При цьому незаперечним фактом є соціальна детермінованість процесу ідентифікації особистості, що може мати дві, однаково згубні для її ідентичності крайності – конформізм і егоцентризм. Тому є всі підстави розглядати як необхідну, діалектичну за своєю внутрішньою суттю, форму самоідентифікації особистості – саме духовність. Однак принципово важливо при цьому, щоб у процесі вибору особистістю духовних цінностей не відбулася їх підміна. Тому думка сучасних богословів, філософів і вчених спільна в тому, що «тільки справжні духовно-моральні цінності (добро, любов, істина, краса, справедливість, свобода та ін.), що іманентно поєднують в собі індивідуально-особистісне та соціальне, конкретно-історичне та вічне, колективно-групове і загальнолюдське, ідеальне і практично-дієве, дають можливість індивіду раціонально осмислити і співвіднести ці протилежні інтенції в повсякденних ситуаціях, життєвих орієнтаціях і цілях» [5].

Християнське розуміння свободи веде до виявлення такої важливої характеристики, властивої особистості, як творча діяльність. У творчості сучасного християнина практично не залишилось місця для роздумів про трансцендентні цілі своєї діяльності. Це відбувається не з-за того, що він зовсім забув слова Христа і святого Павла про відносну цінність цього світу, а тому, що вважає недостатніми трансцендентні сенси для тієї чи іншої діяльності. Тому легковажними видаються заклики до боротьби за поліпшення умов життя і одночасно вселяються думки про байдужість до проблем цього світу, стверджуючи, що все, що не робиться, не має великого значення – це лише суєта суєт.

Виявлення в людині того онтологічного рівня, який є специфічно людським і відрізняє її від інших суущих, може, на думку митрополита Йоанна Зізіуласа, здійснити тільки богослов'я [2, с. 265]. Онтологічно людина є дуже складною, в ній присутні

властивості всіх інших. Подібно фізичному тілу вона підпорядковується законам природного світу. Однак маючи «душу» й «дух», які вказують на специфічне, абсолютно виняткове, людина відрізняється від всього відомого суцього. Її буття розкривається в існуванні та реалізації себе в конкретних життєвих ситуаціях як модусів зустрічі з подією, яка розгортається у просторі, часі та смисловій сфері. Людина не тільки переживає темпоральність свого існування, але й, зливаючись із життям, змінює його, пізнає безперервну, нерозривну, процесуальну, якісну тривалість часу як спасіння. Сутність людини – це якісно нова можливість, що має моральний характер і являє собою основу для виявлення притаманних людині властивостей та ідеалів [2, с. 272]. Християнство обіцяє не просто безсмертя людського духу, а повне відновлення всієї істоти у воскресінні з мертвих. Цей основний пункт у змісті християнського світогляду дозволяє християнам усвідомити себе як земного члена небесного царства адже людина існує не для світу, а для самого себе, світ же існує лише як засіб для здійснення верховної мети людського життя, що досягається тільки шляхом діяльного саморозвитку та самовдосконалення.

Висновки. Сучасна християнська думка про людину в умовах ХХІ століття традиційно спрямовує свої зусилля на пошук виправдання об'єктивної необхідності життя у спілкуванні з Богом. Саме це дозволяє говорити про її універсальність у можливості найбільш широко поставити питання суспільного ідеалу, висвітлюючи сутнісні аспекти людського буття. Прямі посили до авторитетних християнських джерел та використання сучасних богословських та філософських концепцій і методологічних підходів створює прецеденти необхідності дискусії в цій царині та адекватної богословської рефлексії. Побудова християнської антропології в сучасному інтелектуальному просторі бачиться нагальною справою і буде корисною не тільки для християн, адже окреслює нові перспективи для науки, пропонує зразки особистого та соціального цілепокладання для вирішення назрілої суспільної кризи.

Література:

1. *Афанасий (Евтич)*, епископ. О человечности и бесчеловечности. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.portal-slovo.ru/theology/43763.php>
2. *Иоанн (Визиулас)*, митрополит. Личность и бытие. Пер. с английского А.И. Кырлежева. Начало, №6, 1998. с. 246-289
3. *Нагевичене, В.Я., Пивоваров, Д.В.*, Целостный человек (христианская традиция): Монография. Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та. 2005. 158 с.
4. *Несмелов, В.И.* Вопрос о смысле жизни в учении новозаветного откровения. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу https://www.portal-slovo.ru/theology/37711.php?ELEMENT_ID=37711&PAGEN_1=4
5. *Писчиков, В.С., Холин М.М.* Идентичность личности как проблема современного общества // Актуальні проблеми духовності: Зб. наук, Праць / Ред.: Я. В. Шрамко. Вип. 10. Кривий Ріг, 2009, с. 41-50
6. *Уваров, М.С.* Религиозная антропология в ситуации постмодерна. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://anthropology.ru/ru/text/uvarov-ms/religioznaya-antropologiya-v-situacii-postmoderna>
7. *Флоровский, Г.*, протоиерей. Догмат и история. Сост. Е. Холмогоров; общ. ред. Е. Карманов. М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства. 1998. 487 с.
8. *Хоружий, С.С.* Православная аскеза – ключ к новому видению человека. Сборник статей – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://lib.pravmir.ru/library/book/1478>
9. *Яннарас, Х.Ч.* Свобода етосу / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2003. 268 с.